

Dominique Tabutin, Bruno Schoumaker
LA DÉMOGRAPHIE DU MONDE ARABE
ET DU MOYEN-ORIENT DES ANNÉES 1950 AUX ANNÉES 2000
"POPULATION" – ÉDITION FRANÇAISE
Institut national d'études démographiques, Paris,
numéro 5-6/2005; p.p. 611-724

Francuski naučni časopis *Population* je 2004. godine pokrenuo novu rubriku sa studijama koje imaju za cilj da predstavljaju demografski razvoj regiona sveta. Kao rezultat tih težnji, prvo je izdat "Demografski razvoj podsaharske Afrike". Autori su 2005. godine objavili "Demografski razvitak arapskog sveta i Srednjeg Istoka". Tokom nekoliko narednih godina obradiće se Latinska Amerika i Karibi (2006), Južna i Istočna Azija, Evropa i Severna Amerika.

Region koji predstavljaju arapske zemlje i Srednji Istok čini 20 zemalja (Maroko, Alžir, Tunis, Libija, Egipat, Izrael, Palestina, Jordan, Liban, Sirija, Turska, Irak, Iran, Saudijska Arabija, Kuvajt, Bahrein, Katar, UAE, Oman i Jemen), sa preko 12 miliona km² i približno 421 milion stanovnika (2005. godine). Islam je religija koja dominira i čine je dva pravca, Suniti, koji su većina, i Šiti. Osam od ukupno devet miliona hrišćana živi u Libanu, Egiptu, Siriji i Jordanu, dok su jevrejske zajednice gotovo nestale u arapskim zemljama. Ipak, sa ekonomskog i socijalnog aspekta region je veoma heterogen. Sa jedne strane se nalaze najbogatije zemlje sveta, zahvaljujući proizvodnji nafte i gasa, a sa druge veoma siromašne (Jemen, Palestina). Takođe, postoje razlike na kulturnom planu, ako se uzmu u obzir važne verske i etničke zajednice Berbera u Severnoj Africi, Nubijaca u Egiptu, Kurda, Jermena i Turkmena u Siriji, Iraku i Turskoj.

Već jedan duži period, arapski svet je poznat po vrlo intenzivnom populacionom rastu, ranom sklapanju brakova i veoma visokom fertilitetu. Tranzicija fertiliteta je počela znatno kasnije u odnosu na druge regione, ali je ipak bila brza. Ritam promena se razlikovao u zemljama ili podregionima u zavisnosti od vlasti, prioriteta po pitanju demografske i socijalne politike kao i ekonomije. Veliki uticaj su imale i "krize" po kojima je ovaj region poznat već pedeset godina. Među najozbiljnijim je izraelsko-palestinski konflikt, potom građanski ratovi u Libanu 1975-1990. godine i u Alžiru tokom devedesetih. Takođe, treba pomenuti ratove između Izraela i Egipta 1973, Iraka i Irana od 1980. do 1988, Zalivski rat 1991 i rat u Iraku od 2003.

U prva četiri poglavlja ove studije autori su dali opšti pregled demografskih kretanja u regionu, kao i komparaciju sa drugim svetskim regionima. Kao

izvor podataka, delom su korišćeni podaci Ujedinjenih nacija (odeljenja za stanovništvo), posebno za period 1950-1960. godine. Kao i većina regiona u razvoju, tako i Severna Afrika, arapsko poluostrvo i Srednji Istok raspolažu pouzdanim socio-demografskim podacima tek od kraja šezdesetih godina. Posebno je loša situacija u Jemenu i Maroku gde se godišnjaci ne izdaju redovno, jer je statističko praćenje demografskih pojava u toku kalendarske godine loše organizovano.

Zemlje su sprovodile popise relativno redovno, počev od 1960. godine. Većina zemalja je organizovala četiri ili pet popisa sa međupopisnim periodima od 10 do 12 godina. Najveći broj popisa su imale Turska, Kuvajt i Ujedinjeni Arapski Emirati (između 6 i 8). Ipak, tri zemlje su sprovele samo po dva popisa: Oman, Palestina i Jemen. Poseban slučaj je Liban koji je sproveo samo jedan popis, 1970. godine.

U sledeća dva poglavlja autori su predstavili tok demografske tranzicije, populacioni rast od 1950. do 2005. godine i projekcije Ujedinjenih nacija do 2040. godine, za zemlje regiona. U periodu 1975-1985. godine populacioni rast regiona se mogao porediti sa onim iz podsaharske Afrike (preko 3%). Međutim, stopa rasta opada na 2,9% do 1984. godine, odnosno na 2,3% 1994. godine, da bi na početku 21. veka pala na 1,9%. Za region je karakteristična heterogenost populacionog rasta koja se najbolje ilustruje sledećim podacima: u Tunisu, Libanu i Iranu stopa rasta je oko 1,2%, a u Jemenu i Palestini preko 3,2%. Od 20 zemalja dvanaest ima stopu rasta ispod nivoa od 2%, a samo tri ispod 1,5%. Prema projekcijama do 2040. godine, Egipat, Iran i Turska će imati približno po 100 miliona stanovnika; Alžir, Maroko, Saudijska Arabija i Jemen imaće po oko 45 miliona stanovnika, a nivo od osam do deset miliona dostići će pet država (Libija, UAE, Izrael, Jordan i Palestina).

Prema autorima, proces demografske tranzicije otpočet je tokom pedesetih i šezdesetih godina 20. veka. Stopa mortaliteta je bila preko 25‰, a očekivano trajanje života 40 godina. Takođe, stopa nataliteta je bila veoma visoka – preko 50‰, a stopa ukupnog fertiliteta 8‰. Danas stopa nataliteta iznosi 25‰, a stopa mortaliteta 6‰.

U narednih šest poglavlja autori su dali analizu važnih promena u kretanju nupcijaliteta, nataliteta i mortaliteta, kao i starosne i polne strukture.

U arapskim, odnosno muslimanskim državama regiona karakterističan je tradicionalni model bračnosti – rano sklapanje braka za žene i kasno za muškarce, univerzalan brak, zatim endogamija i poligamija. Međutim, situacija se značajno promenila u poslednjih trideset godina, tako da se u nekim zemljama može govoriti o bračnoj revoluciji.

Prosečna starost žena koje stupaju u prvi brak, pedesetih godina dvadesetog veka, iznosila je između 18 i 21 godine (izuzev u Libanu, Izraelu i Tunisu – oko 23 godine). Krajem devedesetih godina (sa izuzetkom Jemena), ovaj pokazatelj je iznosio 22 godine u Omanu, Palestini, Saudijskoj Arabiji, Iraku, Iranu i Turskoj, a u Alžiru, Tunisu, Egiptu, Libiji i Kataru preko 27 godina. Kod muškaraca, već tokom sedamdestih godina 20. veka, prosečna starost stupanja u brak iznosila je 25 godina. Danas, u većini zemalja dostigla je 28 godina. U Alžiru, Libiji i Tunisu muškarci stupaju u brak najkasnije od svih zemalja regiona (sa 30 i više godina). Posledice su veoma vidljive u Severnoj Africi gde je 60% Marokanki i 80% Tunižanki, između 20 i 24 godine, neudato. Pri tom je ekstremna situacija u Alžiru gde 83% žena ove starosne grupe nije stupalo u brak.

Poligamija je pravno dozvoljena u islamskom svetu. Sve zemlje je i dalje odobravaju, izuzev Tunisa od 1956. i Turske od 1926. godine. Endogamija predstavlja stari sistem zajedništva u arapskom svetu i islamu. Najveći udeo srodničkih brakova je u Palestini (66%), Saudijskoj Arabiji (58%) i Kuvajtu (53%).

Za ceo region važno je istaći značajan pad fertiliteta u poslednjih dvadesetak godina. Godine 1975. stopa ukupnog fertiliteta (SUF) je bila visoka, čak šestoro dece po ženi, 1984. je pala na 5,7, početkom devedesetih na 4,2, da bi 2002. godine bila 3,1. Pad fertiliteta u ovom periodu je bio veoma nejednak među zemljama regiona. U Tunisu, Alžiru, Jordanu, Kuvajtu i Kataru prosečan broj dece po ženi je pao sa 6-8 na 1-2. Na drugoj strani se nalaze Jemen, Irak i Palestina sa još uvek visokim prosekom, od petoro ili šestoro dece po ženi.

Jedan od razloga za ovakve promene je sve češća primena različitih sredstava kontracepcije. Ipak, izuzev Tunisa, Egipta i Izraela, moderna sredstva kontracepcije se slabo koriste, kod svega 4-10% žena u regionu. Kao i u drugim delovima sveta, dostupnost i primena kontraceptivnih sredstava se razlikuje između sela i gradova. U zemljama u kojima je planiranje porodice najviše napredovalo (Egipat i Maroko), socijalne i regionalne razlike su, danas, relativno male. Razlika postoji između urbanih i ruralnih oblasti i u zavisnosti od nivoa obrazovanja žena. Ta razlika je najveća u Jemenu gde je planiranje porodice na svojim počecima.

Tranzicija mortaliteta je zakasnela u odnosu na druga područja, ali je veoma brza. Kao i kod drugih zemalja u razvoju, problemi se odnose na kvalitet podataka. Mali broj zemalja raspolaže pouzdanim podacima o stopama mortaliteta po starosti i polu. Autori su pretpostavili i veliki uticaj ratnih konflikata na nivo mortaliteta u određenim zemljama.

Očekivano trajanje života je, pedesetih godina prošlog veka, iznosilo 44 godine. Danas je u celom regionu dostiglo 70 godina. Progres je posebno brz na arabijskom poluostrvu.

Treba istaći da je opadanje nivoa mortaliteta bilo praćeno razlikama među polovima. Mortalitet kod žena je bio viši u periodu reprodukcije, naročito u mlađim starosnim grupama. Uzroci toga vezani su za kvalitet ishrane, sanitarne uslove i veoma rizične i česte porođaje. Godine 2000. bilo je ukupno (za sve zemlje regiona) 15300 smrtnih slučajeva, ili za vreme porođaja ili neposredno posle. Kod ove demografske pojave postoje velike regionalne razlike. Na jednoj strani su zemlje arapskog poluostrva (29 smrtnih slučajeva majki na 100.000 rođenja), a na drugoj su Sirija, Liban, Irak, Alžir i Maroko (između 140 i 250 slučajeva smrti na 100.000 rođenja). Najbolja situacija je u Izraelu, Kataru i Kuvajtu (manje od 17 smrtnih slučajeva na 100.000 rođenja).

Značajan progres je napravljen i u borbi za smanjenje smrtnosti odojčadi i dece. Takođe, i po ovom indikatoru postoje značajne razlike između zemalja regiona i između socijalnih grupa, ali i među dečacima i devojčicama. Tokom pedesetih godina prošlog veka, smrtnost odojčadi je bila između 168 i 192‰. Posebno je bila visoka na arapskom poluostrvu (219‰). Danas je stopa smrtnosti odojčadi, na nivou celog regiona, 39 ‰. Najbolja situacija je u Izraelu (5-6‰) i u zemljama persijskog zaliva (19‰), a u Jemenu najlošija (oko 70‰).

Populacija regiona je mlada. Prosečna starost iznosi 22 godine. Najveći deo čini populacija mlađa od 15 godina, a samo 6% populacije čine stariji od 60 godina. U poređenju sa stanovništvom podsaharske Afrike (prosečna starost 17,5 godina) ovo je stara, ali u odnosu na svet (26,8 godina) još uvek veoma mlada populacija. Kao rezultat promena u kretanju fertiliteta proporcija mlađih od 15 godina je opala, od pedesetih godina 20. veka do 2000, sa 40 na 35%.

Proces urbanizacije, migracije stanovništva i obrazovanje muškaraca i žena su teme kojima se autori bave u tri poslednja poglavlja knjige.

Urbanizacija je jedna od glavnih promena u regionu u drugoj polovini 20. veka. Tokom pedesetih godina, u gradu je živeo svaki četvrti stanovnik regiona. Godine 2000. u gradovima je živelo 60% stanovništva. Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, do 2025. godine u gradovima će živeti 70% stanovnika. U periodu 1950-2000. urbana populacija se povećala osam puta, sa 27 na 230 miliona stanovnika. Prema projekcijama Ujedinjenih nacija (revizija iz 2004.) do 2025. godine ukupan broj će preći 400 miliona. Međutim, treba istaći raznovrsnost koja postoji u nivou i tendencijama urbanizacije među državama regiona. Tako, 1950. godine Oman je imao 5%

urbanog stanovništva, a Katar 80%. Drugi ekstremni primer su Jemen sa 6% i Izrael sa 66% urbane populacije. Pedest godina kasnije, urbana populacija je činila 25% Jemena i 96% populacije Kuvajta. Danas osam zemalja ima preko 80% urbane populacije.

Spoljne migracije su demografska pojava koja je slabo dokumentovana. Podaci o kretanju migranata su dostupni u nekoliko zemalja (Izraelu i nekim zemljama Persijskog zaliva). Godine 2000. bilo je 22 miliona međunarodnih migranata, gde se kao destinacione izdvajaju zemlje persijskog zaliva i Izrael, a važna su i kretanja izbeglica, posebno Palestinaca. Iste godine jedanaest od dvadeset zemalja imalo je više od 10% migranata u ukupnoj populaciji, dok je sedam država imalo 30% migranata (Katar, Kuvajt, UAE, Bahrein, Izrael, Jordan i Palestina). Zemlje Arabijskog poluostrva, izuzev Jemena, imaju značajan udeo migranata. Taj ogroman broj predstavljaju privremeni radnici, uglavnom, azijskog i arapskog porekla.

Kao i u prvoj studiji o podsaharskoj Africi, i u ovoj autori su na kraju analizirali nivo obrazovanja muškaraca i žena. Uprkos značajnom progresu u svim zemljama poslednjih tridesetak godina, veoma je visoka nepismenost odraslih. Treba naglasiti nejednakost između muškaraca i žena. Više od polovine žena u regionu, naspram manje od četvrtine muškaraca, ne zna ni da čita ni da piše. U najboljoj poziciji je podregion Srednjeg Istoka, sa 25% nepismenih. Pored Izraela, mali udeo nepismenih imaju Palestina, Liban, Turska i Jordan (između 5 i 20%). Borba protiv nepismenosti i nejednakosti među polovima je daleko od kraja, posebno u arapskim zemljama.

Prve asocijacije na arapske zemlje i islam su mnogočlane porodice, patrijarhat, rani brakovi, poligamija i visoki ferilitet. Socio-demografska tranzicija je počela kasno, ali je bila veoma brza. Veliki broj zemalja je već prihvatio nove oblike reproduktivnog ponašanja. Kada se govori o socio-demografskom razvitku, ne mogu se zaobići pitanja politike i religije. Islam kao državna religija većine zemalja više ne predstavlja prepreku za socijalne i demografske promene. U budućnosti će se sve zemlje, u većoj ili manjoj meri, suočiti sa tri bitna problema: siromaštvom i socijalnim nejednakostima, međugeneracijskim odnosima i, u određenim društvima, sa mestom islama u državi (socio-političke promene).

Vladimir Bralović